

KORNAI JÁNOS

A gondolat erejével?

A közgazdászok szakmai és közéleti dilemmáiról

A tanulmány szerkesztett változata annak az előadásnak, amelyben a szerző öt kérdéskörben fejtette ki gondolatait a közgazdaság-tudomány és elsősorban a magyarországi kutatás és oktatás helyzetéről. Az általa felvetett témakörök – 1. a közgazdász választott nyelve (matematika versus próza), 2. az alkalmazott kutatási stratégia (*Berlin* [1953] sün-róka metaforája), 3. főáramon belül vagy kívül, 4. politikán belül vagy kívül, 5. a tanácsadói szerep vállalásának dilemmái – mind a közgazdász-társadalom legaktuálisabb kérdéseit feszegetik. A szakmája és a társadalom iránt elkötelezett szerző nemcsak saját kutatói elveiről vall, de sorra veszi a számára tolerálható alternatív elveket is.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A1, B4, B5.*

Az a baj a világban, hogy az ostobák holtbiztosak,
míg az intelligensek tele vannak kétségekkel.

*Bertrand Russel***

Személyes dilemmákról szeretnék beszélni, olyan dilemmákról, amelyekkel magam is vívódtam életem folyamán. Nem gondolok arra, hogy magamat mintának vagy példaképnek állítsam: Íme, ezt a magatartást kövessétek! Még óvatos formában sem akarom ezt mondani. Azt sem állítom, hogy a választásaimhoz képest ± 10 százalékos sávon belüli rész még elfogadható, viszont ami ezen a sávon kívül van, az már nem. Elismerem, hogy az enyémtől lényegesen eltérő, ám szakmailag és erkölcsileg elfogadható alternatívák is voltak és vannak.

* Az MTA Közgazdaság-tudományi Bizottságának a korábbi személyi összetételben a 2017. december 14-i ülésével fejeződött be a megbízatása. A zárulásra a jelen írás szerzőjét felkérték egy előadás megtartására, azzal az elvárással, hogy fejtse ki gondolatait a közgazdaság-tudomány és elsősorban a magyarországi kutatás és oktatás helyzetéről és problémáiról. A hangfelvétel alapján *Kerényi Ádám* készítette el az írott változatot, amelyet *Laki Mihály* és *Simonovits András* közreműködésével a szerző szerkesztett meg.

** Az idézet elsődleges forrását nem sikerült megtalálnom. Egy idézetgyűjteményből vettem át, és fordítottam magyarra a mottóként használt szöveget: https://www.brainyquote.com/citation/quotes/bertrand_russel_101364.

Kornai János a Harvard University és a Budapesti Corvinus Egyetem emeritus professzora. A kézirat első változata 2019. január 7-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2019.2.117>

Előadásomban összesen öt dilemmáról fogok beszélni. Életem folyamán ennél sok több szakmai és közéleti dilemmával találkoztam, de most mindössze ötöt emelnék ki.

A nyelv: matematika vagy próza

Előadásom drámai főcímének láttán talán furcsa, hogy látszólag másodrendű, metodikai kérdéssel kezdem. Az első ilyen dilemma a közgazdász által választott nyelv. Nyelven nem az angolt, a magyart vagy más nyelvet értek, hanem azt, hogy matematikai nyelven vagy prózában fejezzük-e ki magunkat. Ez a választás eléggé meghatározza mindenkinek a szakmai életútját. Első munkámat, A gazdasági vezetés túlzott központosítása című könyvet nevezetes időszakban, 1956-ban írtam (*Kornai* [1957]), néhány héttel a forradalom előtt volt a kötet nyilvános kandidátusi vitája. Bár ebben a könyvben megtalálhatók a mondanivalómat, megfigyeléseimet alátámasztó adatok, számok, táblázatok, de ennek a kötetnek alapvető nyelve a próza. Prózának az olyan társadalomtudományi mű nyelvét nevezem, amelyben nem szerepelnek sem egyenletek, sem matematikai formulák, sem ökonometriai számítások. Az akkori vitában (amelyről beszámol *Esze* [1956]), és hat héttel a forradalom előtt zajlott le), Augusztinovics Mária volt az opponensem, őt a jelenlévők egy része jól ismerte, mindenki Gusztinak hívta. Guszti opponensként azt kifogásolta, hogy könyvemben nincs elmélet. Ő 1956-ban elméleten nem azt értette, amit ma egy *Economics Departmentben theorynak*, elméletnek neveznek. A szocialista rendszerben, amely elég sokáig tartott Magyarországon, elméletnek a marxista „polgazdot” neveztek. Amikor ezt a könyvet írtam, akkor tudatosan szakítottam a „polgazddal”.

A forradalom leverése után próbáltam folytatni a Túlzott központosítást, de ez politikailag lehetetlenné vált, mert a rendszert magát bíráltam benne, s 1957 nem az az időszak volt, amikor a kommunista rendszert nyíltan lehetett volna bírálni. Ez az időszak számomra elsősorban a nyugati közgazdaságtan lázas tanulásával telt. Akkoriban faltam a nyugati szakirodalmat, s ekkor megértettem, hogy a szakma nélkülözhetetlen alkotórésze a matematikai nyelv mint kifejezés mód. Alapvető olvasmányom volt Paul A. Samuelson *A gazdasági elemzés alapjai* című könyve (*Samuelson* [1947]) és Kenneth J. Arrow írásai. E fontos művek megértéséhez próbáltam hozzátanulni némi matematikát.

Óriási szerencsém volt, mert Rényi Alfréd, a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Matematikai Intézetének alapító igazgatója összehozott Lipták Tamás matematikussal. Elkezdtünk együtt dolgozni egy tanulmányon, amely a nyereségérdekeltség matematikai vizsgálatát helyezte a középpontba. Lényegében készen lettünk a cikkkel, amikor Lipták Tamást börtönbe zárták politikai cselekményekért. Amikor kiengedték a börtönből, folytattuk a tanulmányt, s elküldtük közös termékünket az *Econometrica* című folyóiratnak, s a lap lehozta a cikket (*Kornai–Lipták* [1962]). Amíg Lipták Tamás börtönben volt, én iparági szinten vezettem lineáris programozási vizsgálatokat. Később Tamással együtt elkezdtünk népgazdasági szintű elemzéseket készíteni, így keletkezett egy újabb közös tanulmány, amelynek Kétszintű tervezés volt a

címe (*Kornai–Lipták* [1965]). Akkoriban köztem és Lipták Tamás között komplementaritás volt, különlegesen inspirált bennünket a közös munka. A téma pontos megfogalmazása – az iparági tapasztalattal a hátam mögött – tőlem származott, Tamás hosszú hónapok próbálkozása után a Julia Robinson-féle iteratív matematikai algoritmusban találta meg az alkalmazható matematikai keretrendszert. Ezt követően ezt az elméleti modellt alkalmaztam a közgazdasági probléma értelmezésére. Manapság már egy személyben egyesül a matematikus és a közgazdász.

Itt arról szeretnék beszélni, hogy mi motivált engem a matematikai eszközök használatára.

A lista több elemből áll. Az egyik motívum az volt, hogy a matematikai nyelv neutrális, semleges. Legalábbis azt hittem, hogy semleges. Abban bíztam, hogy a matematikára úgy fognak tekinteni, hogy az nem ideologikus. A korabeli értelmezésében használom az ideologikus szót. További motiváló előnyt jelentett, hogy a káderek, a cenzorok nem értik meg, hogy mit tartalmaz. Ez a feltételezésem be is vált. Akkoriban tehát a matematikai módszerek alkalmazása részben tiltakozás volt a részemről a hivatalos dogma, a marxista politikai gazdaságtan ellen.

A lineáris programozás, amely az én technikai eszközöm volt, összhangban állt az egyensúlyelmélettel. A lineáris programozásra adódik egy walrasi értelmezés. Tehát ebben a fogalmi és gondolkodási keretben minden létrejövő eredménynek is volt walrasi értelmezése. A korszerű nyugati közgazdasági elmélet élt is ezzel az értelmezési lehetőséggel. Akkori munkásságomban (ekkor tetőzött nálam a neoklasszikus hit intenzitása) tudatosan törekedtem walrasi értelmezés „idecsempészésére”.

A Kétszintű tervezésben (*Kornai–Lipták* [1965]) szerepel egy hivatkozás Samuelsonra.¹ Kérem a tisztelt hallgatóságot, hogy ne a mai agyával gondolja ezt végig, mert ma nem nagy kunszt Samuelsonra hivatkozni. Képzeljék magukat a '60-as évek Magyarországra, ahol Samuelson tabunak számított. Első orosz fordítása sokkal később jelent meg, de az is csak cenzúrázott formában. Samuelson külön ellenőriztette, hogy tulajdonképpen mit vágtak ki a szovjet cenzorok. A mi esetünkben Samuelsonra hivatkozni kitekintést jelentett a Nyugatra, összekacsintást azzal, aki értő szemmel kezdte nézni a dolgot. Szeretném hangsúlyozni, hogy számunkra a matematikai nyelv választása mögött politikai értékválasztás húzódtott.

Saját életemben akkor álltam a legközelebb a neoklasszikus közgazdaságtani iskolához. Kezdetben lelkes és hívő marxista voltam, de a marxizmusból később, mint egyfajta első szerelemből, kiábrándultam. A második szerelmem – ami nem mindig ugyanaz, mint az első – a neoklasszikus elmélet volt. Ennek a szerelmes korszakomnak a tetőpontján született a Kétszintű tervezés. Önéletrajzomban (*Kornai* [2005]) megadom a szempontokat ahhoz, hogy hogyan kell neoklasszikus szempontból olvasni a Kétszintű tervezést. A neoklasszikus elméletnek az egyik szubsztantív alap gondolata szerint korlátok között ugyan, de van választás. E filozófiai, etikai kérdés túlmutat a közgazdasági diszciplína határain. Ezt ma is vallom. Amikor azt állítom, hogy számos

¹ „Ez a tendencia teljesen megfelel a jóléti közgazdaságtan ismert optimumfeltételének, amely szerint azonos erőforrás marginális hozamának felhasználása különböző területein egyenlőnek kell lennie. Lásd erről például Samuelson [22] és Lerner [16] művét.” (*Kornai–Lipták* [1965/2013] 528. o.)

lényeges kérdésben ma is a neoklasszikus gondolati körben maradok, akkor elsősorban arra gondolok: a körülmények nem határozzák meg egyértelműen a cselekvéseket. Mindig fennmarad a cselekvési alternatívák közötti választás lehetősége. Az, aki a döntést meghozza, nem mentheti fel magát a döntés felelőssége alól.

Akkoriban az Országos Tervhivatal bizonyos fokú támogatásával végeztük ezt a munkát. Rengeteg kétségem volt. Ezek közül a legfontosabb, hogy nem tudtam befogadni a jóléti függvény gondolatát. Nem tudtam megemészteni azt a fogalmat, hogy *közérdek*. Éreztem a politikai fragmentálódást a hatalmon lévő és a hatalomban nem lévő emberek különböző csoportjainak érdekei között. A nyugati közgazdászok egy csoportja eljátszadózott olyasfajta népgazdasági tervezés gondolatával, amelynek kiinduló feltételezése a következő: hatalmon van egy jó szándékú diktátor,² aki a nép érdekeit tartja szem előtt, és amit ő mond, ami az ő célfüggvénye, az egyenlő a nép jólétének maximalizálásával. Ez engem irritált. Főleg abban az elnyomásban és diktatúrában irritált, amely ekkor Magyarországon létezett, amikor nem éppen benevolens diktátorokkal találkozott az ember.

Ekkoriban engem tovább izgatott a kényszerűségből abbahagyott téma: a kommunista rendszer természete és a túlzott központosítás. Abban a tudatban kezdtem olvasni az általános egyensúly irodalmát, hogy amikor az ember azon gondolkodik, hogy milyen elméleti alapokra épüljön a szocializmus reformja, átalakítása valamilyen jobb társadalommá, akkor szüksége lenne általános rendszerelméletre. A *General Equilibrium Theory* rendszerelméletnek nevezi magát, a kapitalista piacgazdaság elméletének. Mit tanulhat belőle az, akit egy létező rendszer, a szocializmus súlyos problémái foglalkoztatnak?

Ez a neoklasszikus fundamentum semelyik matematikai formulájával sem elégitett ki. Ezért elkezdtem dolgozni ennek a kritikáján. A kritikám először angolul jelent meg, az 1970-ben publikált, *Anti-equilibrium* című kötetben (magyarul *Kornai* [1971]). Sem akkor, sem később nem azt bíráltam, hogy a kutatók miért használtak matematikai eszközöket. Nem ez volt a bírálatom tárgya. Később sem volt bennem előítélet vagy viszolygás a matematikai eszközök alkalmazásával szemben. Sőt!

Ha alkalmas matematikus partnert találtam, akkor társszerzőként továbbra is közreműködtem matematikai modellek kidolgozásában és alkalmazásában, többnyire hasonló munkamegosztásban, mint annak idején Lipták Tamással. Általában én jelöltem meg a témát, én fogalmaztam meg a kérdésünket, és azt is felvettem, hogyan lehetne modellezni a témát, matematikus szerzőtársam pedig megszerkesztette a végleges modellt, majd a modell által adott eredményeket megint csak én értelmeztem. A gondos olvasó a cikkekben megtalálhatja, hogy mi az, amit én írtam, s mi az, ami a matematikus tollából származik. Ilyen alapú együttműködést folytattam Jörgen Weibull-lal, Martos Bélával, Simonovits Andrással és utoljára Eric Maskinnal és Gerard Rolanddal.

Sose véltem úgy, hogy mivel én nem vagyok a matematika mestere, ezért az bizonyára munkaképtelen, steril eszköz. Ellenkezőleg! Azt gondolom, hogy a matematika éles eszköz, különösen akkor, amikor valamit már félig-háromnegyedig megértett a

² https://en.wikipedia.org/wiki/Benevolent_dictatorship.

tudomány – olyan eszköz, amelynek segítségével egzaktabbá tehető a kutatás, kimondhatunk vele feltevéseket, levezethetünk általa következtetéseket. Vagy éppen fordítva, amikor sejtjük a következtetést, akkor megérthetjük, hogy milyen feltételek mellett lesz érvényes egy állítás az úgynevezett „elméleti matematikai modellben.” Nincs jogunk csóválni a fejünket az absztrakciók láttán, éppen az a lényege a matematikai modell alkalmazásának, hogy éles és erős absztrakciót feltételez.

Hathatós segítség egy sejtés megerősítéséhez a nyers számok ökonometriai elemzése. Minden diákot meg kell rá tanítani. De aki komolyan tanulmányozta az ökonometria valószínűség-elméleti alapjait, az tisztán látja a prediktív erő korlátait. A matematikai és statisztikai elemzés alátámaszt, de nem konfirmál teljes bizonyossággal. Sorsdöntő esetekben esetleg éppen a kis valószínűségű esemény mehet végbe.

Nem csak a matematikai modelleket fitymáló közgazdásztól határolom el magam; ugyanúgy taszít a „theorist” gögje is, az a hitük, hogy csak ők alkotnak elméletet, s mindaz, ami nincs matematikai formalizmussal leírva, az nem is elmélet. Ha ez így lenne, akkor mit szóljunk Darwinhoz, aki a világ tudománytörténetének talán a legjelentősebb, de mindenképp az egyik legjelentősebb elméletét alkotta meg matematikai formulák és matematikai statisztika nélkül. Ma is robusztus elméletnek bizonyul. Csak sokkal későbbiek a darwini szellemben készült matematikai modellek. Semmiképpen sem kellett tehát a matematikai modellekre várni ahhoz, hogy az elmélet megszülessen. Annál kevésbé, mert van olyan rendszer, szervezet, jelenség, amely túlságosan komplex ahhoz, hogy átfogóan modellezzük. Nincs olyan felelősségteljes kutató, aki például vállalkozna *a* szocialista rendszer vagy *a* kapitalista rendszer átfogó matematikai modelljének megalkotására. Ilyenkor nincs is választás: hosszabb tanulmányt vagy éppenséggel könyvet kell írni prózában, és ezen a nyelven rámutatni a rendszer fő vonásaira és szabályszerűségeire.

Nehéz tudományfilozófiai kérdés az, hogy mit nevezünk *elméletnek*. Elméletnek csak azt nevezem, ami eléggé robusztus, sokáig érvényes, általános szabályszerűséget állapít meg. Észrevenni a szabályosságot és valamilyen nyelven (prózában, szavakkal és/vagy a matematika nyelvén) rögzíteni – ez az elméletalkotás. Kiderülhet később egyik-másik elméletéről, hogy téves, vagy hiányos, vagy pontatlan. És akkor a tudósok jobb, nagyobb magyarázó erejű elméletet alkotnak. Ha matematikai eszközökkel fogalmazunk meg szabályosságokat, az nagyon jó, de ha más nyelvet használunk, attól még lehet helyes és releváns az elmélet.

Semmi baj nincs azzal, hogy egyes kutatók matematikai modellek alkalmazására specializálódtak. Ez jó és hasznos lehet. A baj akkor merülhet fel, ha monopolizálják a szakmát. Monopolizáláson azt értem, hogy amikor az egyetemi tanszékek új kollégát választanak ki, akkor már tanársegédeknek is szinte kizárólag a matematikai modellek nyelvén eligazodó és fogalmazó munkatársakat választanak ki, akik majd később is ennek köszönhetően tudnak előrehaladni a karrierpályán. Ami szerintem nincs rendben: az egyik metodika felesküdtött híve „cikizi” a másik metodikát. Ez tényleges veszély. Főleg a matematikai közgazdaságtan és az ökonometria oldaláról: vezető folyóiratok monopolizálása, a próza, a verbális megfogalmazás teljes kiűzése; vagy esetleg tolerálása, de „gettóba” száműzve (például külön rovatba zárása „Esszé” címen).

Nem tartom helyesnek, hogy a matematikai nyelvnek monopóliuma legyen a publikálásban. Az ellen semmi kifogásom nincs, hogy a szakma második legfontosabb folyóirata, az *American Economic Review* kizárólag ilyen cikkeket közöl, az a baj, hogy emellett gomba módra szaporodnak minden aldiszciplínában az *American Economic Review* epigonjai – ugyanezzel az exkluzivitással és a teoristák gög-jével, úgy vélvén, hogy akik nem alkalmaznak matematikai modelleket, azoknak nincs közük a tudományhoz.

Jellemző, hogy a matematikai közgazdaságtan legkiválóbb mesterei többször tiltakoztak az exkluzivitás ellen. Az igazán nagy matematikai közgazdászok és ökonóméterek szerények – a középszerűek viszont gögösen tekintenek minden olyan empiriára, amelyet nem dolgoztak fel ökonometriai elemzéssel. A közészer ragaszkodik ehhez a szemlélethez, hogy tudniillik a matematikai modelleket nem alkalmazók csak másodlagos tudósok, hogy nincs helyük a folyóiratokban, mert munkáik kisebb értékűek.

Teljesen rendben van az is, hogy néhányan váltogatják a metodikát. Az is, ha az egyikre vagy másira specializálódnak. Én megpróbálkoztam mind a két nyelvvel. Ha sikerült matematikus kooperációt létrehoznom, akkor matematikai nyelven, amikor egyedül voltam, akkor prózában. Ezzel a dilemmával kapcsolatban egy tanácsot adhatok minden kollégának: mérje föl reálisan a saját képességeit. Amennyiben természetes kifejezési nyelve a matematika, akkor nyugodtan specializálódjon erre, mert akkor meglesz az az előnye, hogy könnyebben fog publikálási lehetőségekhez jutni. Ha azonban matematikai nyelven nem tudja magát kifejezni, akkor ne erőltesse, mert így igazi jó munka nem születik. De pusztán azért, mert számára nehéz a matematikai apparátus, és elsőre nem érti azt, ne mondja, hogy értelmetlen. Ismerje fel saját tudásának a korlátait, ne legyen elutasító, hanem próbáljon megkérni valakit, hogy magyarázza meg a számára. Talán így tanulhat belőle.

A magam részéről azt tekintem a fő mércének, hogy valaki jó kutató legyen, nem pedig azt, hogy milyen nyelvet választott az eredményeinek bemutatásához.

A témaválasztás: a sündisznó és a róka

Áttérek a második dilemmára, a témaválasztásra. Isaiah Berlin egy görög költőt idéz: „A róka sok dolgot tud, ám a sündisznó egy nagy dolgot tud.” (Berlin [1953]) Berlin először ezt Tolsztoj történelemfelfogását ismertető írásában említette. Később ő maga és mások is alkalmazták ezt a metaforát művészekre és tudósokra. Ugyan nem mindenki esetében, de a közgazdaság-tudomány művelőinél kirajzolódik az, hogy vajon a sünök vagy a rókák csoportjába tartoznak. Noha vannak olyan tudósok, akik nem sorolhatók egyik kategóriához sem, de hadd mondjak mindkettőre egy-egy példát.

Amikor a sünnre gondolnak, akkor ne egy szúrós állatot lássanak maguk előtt. Nem az a lényeg, hogy szúrós legyen. A mai fiatalok számára Wassily Leontief neve nem sokat mond. Rendkívül kedves ember volt. A nevéhez fűződő input-output elemzés egykor a figyelem középpontjában állt, jelentős tudósok írtak modelljének közgazdasági értelmezéséről (*Dorfman és szerzőtársai* [1958]), s Leontief

1973-ban Nobel-díjat kapott. Leontief tipikus sün volt, mert tudományos pályafutását a Leontief-moddal kezdte, s egész életében ezzel foglalkozott. Külön szekták képeztek a leontiefisták, akiknek a magyar fő reprezentánsai Augusztinovic Mária és Bródy András voltak. A leontiefisták konferenciákat tartottak, köteteket adtak ki. A tipikus sün beleszeret egy témába, vagy beleszeret egy formalizmusba. Ha például valaki beleszeret a modellek közül a játékelméletbe, akkor egész életében e körül foglalkoztatja az agyának minden tekervényét. Ha a sün témája esetleg a nemzetközi kereskedelem, akkor nem érdekli a közgazdaságtan más ága. Rendszerek jönnek és mennek, de ő a nemzetközi kereskedelemmel foglalkozik. A sünek igen nagy eredményeket érhetnek el, a Nobel-díjasok közül a többség sün.

Ennek a típusnak egyik végletes altípusa a szakbarbár. Semmi más nem is érdekli, csak a szakma, s ezen belül elsősorban a saját témája. Nemcsak hogy nem olvas szépirodalmat, történelmi-filozófiai tárgyú könyveket, de a szakmáján belül sem érdekli igazán semmi más, csupán a maga témájába ássa bele magát, azon kívül se nem lát, se nem hall. Szomorúan állapítom meg, hogy a sikeres közgazdászok egy része szakbarbár. Sajnálom őket, mert az élet sok érdekességétől fosztják meg magukat.

A tipikus róka majdnem szélsőséges példája Samuelson. Róla azt mondták, hogy ő mindent tud. Ebben volt valami igazság. Ráadásul olyan hír is terjedt róla, hogy mindennap elolvas egy könyvet. Ezt nem tudom, hogyan csinálta. Azt azonban tudom, hogy ha valakivel szóba elegyedett, akkor nagy valószínűséggel többet tudott országának a történelméről, mint az, aki onnan származott. Fantasztikus enciklopédikus tudása volt. Életműve sok kötetből áll, de a doktori disszertációja után több könyvet már nem írt. Tankönyvet és folyóirat-tanulmányokat írt mindenről, munkássága során végigrohant a közgazdaság-tudomány összes aldiszciplínáján. Számos témát vizsgált, de nem volt fő témája.

Nem kétséges, hogy önmagamat egyértelműen a rókatípushoz sorolom. Sok minden érdekel, önmardosó perceimben azt szoktam gondolni, hogy talán *túl sok* téma és módszer érdekel. Ez számos előnnyel járt, például a változatosság örömeivel, az új megismerésének és a tanulásnak az örömeivel. Sajnos unom ismételni önmagam, noha tudom, hogy a PR-szakemberek alapszabálya szerint állandóan ismételni kell valamit, ha el akarod adni. Tehát ha van egy gondolatod, s az fontos, akkor csak ismételd, ismételd és ismételd. Gyenge marketingese voltam a saját gondolataimnak, ami sok hátránnyal járt.

Az életpályám visszamenőleges értékelésére feleségem, Zsuzsa azt a hasonlatot alkalmazta, hogy amikor körülöttem gyülekeznek az emberek, akkor rohanok előre egy zászlóval, meghódítok egy dombot, annak a csúcsára kitűzöm a zászlót, de amikor lihegve odaérnek a többiek, akkor otthagya a harcostársakat, tovább rohanok a következő domb felé, és így tovább, újra és újra.

Tényleg az elsők között kritizáltam a modern közgazdaságtan fundamentális problémáit. Elsők között vizsgáltam az optimalizálás korlátait, a hasznossági elmélet alapbajait. Matematikusok segítségével tanulmányozni kezdtem a viselkedés másfajta modellezésének lehetőségeit, a munkacsapattal közösen új modelleket alkottunk, a vegetatív szabályozás és a norma szerinti szabályozás modelljeit. Miután egy cikket sikerült ebben a témában publikálni az *Econometricában*, s elkészült egy-egy magyar

és angol nyelvű könyvem ebben a témában, elhagytam ezt a matematikustársaságot, s jött a következő témám, a szocialista rendszer vizsgálata. Nem akarom a saját életemen végigvezetni ezt a példát, a lényeg az, hogy sok hátránya van annak, ha az ember az egyik témától rohan a másikhoz.

Amikor egy kutatót komoly díjra terjesztenek elő, akkor szinte kötelező róla azt mondani – kiváltképp, ha nekrológot írnak róla –, hogy iskolateremtő egyéniség volt. Azt hiszem, hogy a rókák általában nem teremtenek iskolát, mert nem várják meg, hogy az iskola felépüljön, hanem már a következő témán dolgoznak. Noha a rókák nem iskolateremtők, de rendkívül sok mindenben ott hagyják a nyomukat. Ha valaki túl sok témán dolgozik, az egy másik problémát okoz: nem ismeri kellőképpen a részleteket. Ennek során felmerülhet a felületesség, a nem kellő mélységű, a részletekbe be nem hatoló vizsgálódás veszélye. Ez olyan óriásokat sem került el, mint Samuelson, aki miután megírt egy cikket, a téma aprólékos vizsgálatában már nem vett részt, hagyta, hogy a többiek vitatkozzanak rajta, s kidolgozzák a részleteket, ő ment tovább.

Ezzel kapcsolatban a saját dilemmámat mondtam el, illetve engedtem bepillantást abba, hogy esetemben az alkalmazott kutatási és gondolatterjesztési stratégiám mennyire vált be vagy nem vált be. Ezzel a problémával előbb-utóbb mindenki szembe kerül. Nem receptet ajánlok, csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy a problémát érdemes végiggondolni.

Főáramon belül vagy kívül?

A szakmai kérdések közül fontos dilemma annak eldöntése, hogy a *főáramon* belül vagy azon kívül dolgozunk. Azzal kezdem, hogy a főáram az én értelmezésemben nem statikus fogalom. A főáram nem egy degenerálódó kutatási program,³ hanem folyamatosan fejlődik. A főáram valamelyest képes integrálni olyan kutatási módszereket és tudományos eredményeket, amelyek esetleg korábban a főáramon kívül voltak. Azt, hogy mit tartalmaz a főáram, nem lehet egyszer s mindenkorra megmondani, amikor megpróbáljuk leírni, hogy hol húzódnak a határai, mi az, ami már biztosan benne van. Ehhez évszámot is meg kell jelölni. Más volt a főáram a hatvanas évek második felében, amikor én az Anti-equilibriumot írtam, és más ma.

Amennyire meg tudom állapítani, nincs konszenzus a metodológusok és az elméletörténészek között abban, hogy mit jelent az, hogy *főáram*. A magam részéről ebben a kérdésben azt tekintem fő kritériumnak, hogy mit tanítanak a legnagyobb példányszámú, a legelterjedtebb közgazdaságtani egyetemi tankönyvekben. A kritérium az, hogy ezeknek a tankönyveknek a főszerzőjébe mit építettek be, mit sulykolnak erőteljesen a diákok fejébe. Tehát nem csupán egy-egy udvarias kalaplengetés, egy lábjegyzet erejéig említik meg, mert az nem egyenrangú a főszerzőben való megjelenéssel. A tankönyv főszerzőjét tanulva zajlik le a tartós tudásátadás, az imprinting – erről mondja később az egykori hallgató, hogy ez a lényeg, mert ezt tanulta meg az egyetemen, ez rögzült az agytekervényeiben.

³ Lakatos [1978] tett különbséget fejlődő és degenerálódó kutatási programok között.

Ezt a kritériumot alkalmazva nagyobb vita nélkül megállapítható, mi az, ami egy adott időszakban már integrálódott a főáramba. Volt idő, amikor Samuelson tankönyve (számos kiadásban) volt a legelterjedtebb, ma már más tankönyvek azok.

Mindig volt főáram, és rajta kívül mindig találhatóak egyéb áramlatok. Az új gondolatok rendszerint a főáramon kívüli áramlatokban születnek.

A kommunista rendszerben a társadalomtudományi kutatás speciális helyzetben folyt. Hetven éven keresztül a szocialista rendszerben a főáramot a marxista politikai gazdaságtan jelentette, és garantált monopóliuma volt minden más irányzat felett.

Magyarországon Aczél György nevéhez kötődik a elhíresült „három t”: tiltani, túrni vagy támogatni – ezeket az alternatívákat alkalmazták a hatalmon lévők. Mindaz, ami a marxista politikai gazdaságtanon kívül maradt, biztosan nem kapott semmilyen támogatást. A legszigorúbb korban nem marxistának lenni üldöztetéssel járt. Később enyhült a megítélés, a puhuló finisben pedig már tolerálhatóvá vált a kívül maradás. Ami azt jelentette, hogy amíg nem támad, nem tiltják be, tolerálható.

Ezzel szemben a nyugati világban mindig tolerálták a főáramon kívüli közgazdaságtant. Demokratikus politikai környezetben semmilyen eszme nincs tiltva, s ezt az amerikaiak alkotmánya rögzíti is.⁴ Tehát a tipikus viselkedés Nyugaton a tolerancia. A leginkább liberális egyetemeken, például a Harvard Egyetemen, a pusztán toleranciánál kissé nagyvonalúbb a helyzet, mert ide meghívtak néhány „díszpéldányt” a főáramon kívüli iskolák közül. A Harvardnak ötven év óta van egy igen tekintélyes teljes állású professzora, Stephen A. Marglin, aki erősen balos, vagy az amerikai szóhasználatnál: radikális. A harvardi közgazdaságtan tanszék (*Department of Economics*) tagjai közé a vezetés felvett olyan oktatókat is, akikről köztudott volt, hogy nincsenek mindkét lábukkal a főáramban. A kiválasztás legfontosabb kritériuma mindig a magas színvonal. Noha a Harvard nyitottabb egyetem, azért itt is túlnyomó többségben szerepelnek a főáram elismert kutatói. Ha nem is beszélhetünk tehát monopóliumról, de a verseny erősen korlátozott. Már a karrierszempontra is a főáramban maradásra ösztönöz: az előmenetel szempontjából komoly kockázatot jelent az, ha valaki a főáramon kívülről próbál komoly új eredménnyel előállni.

Saját harvardi előadás-sorozataim végén mindig tartottam egy összefoglaló prezentációt, amikor a kurzus végén a hallgatóság számára ismerttettem saját tudományfilozófiai és módszertani elveimet. Mindig hozzátettem, ha akadémiai pályára készülnek, s ha esetleg erősen kritikus véleményük van a főárammal szemben, akkor halasszák el annak a megírását. Minél előbb fizessék meg a klubba történő belépés díját, tegyenek le az asztalra olyan munkát, amelyet a főáram örömmel üdvözöl, azaz kétséget kizáróan bizonyítsák be a régi klubtagoknak, hogy értik a szakmát. Ezt félig ironikusan fogalmaztam meg, de mindenki úgy értette, ahogy érteni akarta. Ha ugyanis egyszer bekerültek a klubba, akkor már megírhatják a kritikáját is. Ha nem ebben a sorrendben cselekednek, akkor számottevő a kockázata annak, hogy a perifériára szorulnak.

Az én esetemben a szakma elfogadta belépési díjként a két *Econometrica*-cikket, amelyek „neoklasszikus” korszakomban keletkeztek, további belépődíj volt az

⁴https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_Amerikai_Egyes%C3%BCLt_%C3%81llamok_alkotm%C3%A1nya.

Anti-equilibrium is, amelyből kiderült: megértettem és a magam alkotta eredeti szerkezetben foglaltam össze az akkori főáram magját: a Walras-, Arrow-, Debreu-elméletet. De nagyon össze kellett szednem a bátorságom, hogy első amerikai utamra magammal vigyem az Anti-equilibrium első kéziratváltozatát. Félttem attól, hogy nagy gondot okozok magamnak ezzel az írással. Ráadásul ekkoriban nekem mindenféle bajom volt a hazai kommunista rendszerrel, amely kitett az állásomból, nem engedett oktatni az egyetemen, sorolhatnám tovább. Amerikába éppen az az Arrow hívott meg, akinek az addigi főművét készültem kritizálni. Mély szorongásomat az igazán nagy emberek oldották fel, személy szerint Arrow, Koopmans és Tobin, akik nagyvonalúan támogatták a munkámat. Támogatásuk távolról sem jelentette, hogy feladták volna saját nézeteiket, de biztattak, segítettek a publikálás előkészítésében.

Előadásomban most jutottam el az egyik legfontosabb részhez. Ugyan szó sincs arról, hogy mindent elolvasnék, mégis megpróbálok tájékozódni, s jó érzéssel állapíthatom meg, hogy a mai magyar közgazdaság-tudományban rendkívül sok színvonalas, hozzáértő, derék munka kerül ki a kutatók kezéből. Sőt olyan is akad, amely nemzetközileg is elismerésre méltó, de attól tartok, hogy ennek ellenére ezek közül keveset lehetne bátornak nevezni. A bátorságot nem politikai értelemben értem most, arról előadásomban majd később fogok beszélni, hanem a közgazdasági, elméleti, szakmai szempontból bátornak nevezhető műveket hiányolom. Van-e a hazai tanulmányok között olyan, amely bátran száll szembe a főáram eszméivel, vagy bátran vitatkozna a főáram vezető képviselőivel? A bátor nem azt jelenti, hogy szemtelen, arrogáns módon vitatkozunk – lehet tisztelettel is bátran vitatkozni. Az a benyomásom, hogy vagy nincs ilyen példa, vagy ha van, akkor azt nem vettem észre. Ma úgy érzem, hogy ahhoz már nem szükséges bátorság, hogy valaki a viselkedéstudománnyal foglalkozzon, ez 25 évvel ezelőtt igényelt volna bátorságot. Most, hogy ennek az iskolának olyan jeles képviselői, mint Daniel Kahneman és Richard Thaler – talán késéssel ugyan –, megkapták a Nobel-díjikat, a viselkedéstudomány már közel áll a főáramba való befogadáshoz.

Arra senkit sem biztatnék, hogy krakéler módon belekössön valakibe csak azért, hogy bebizonyítsa a saját bátorságát. De ki tudja? Hátha akad a kollégák között olyan, akinek lényeges, új, eredeti mondanivalója van, amitől a szakma jelenlegi állapota javulna; ott van a fejében, de nem szánja rá magát a publikációra, a megjelenéshez vezető út kálváriájára.

Továbbmegyek, az oktatás szellemével is vannak problémáim. Szórványosak a benyomásaim, s nem vagyok oktatáskutató sem, de úgy ítélem meg, hogy a magyar közgazdasági oktatás nem nevel eléggé kételkedésre és kritikára. Ha a tanár meggyőződéses híve a kanonizált főáramlatnak, elfogadható, hogy elsősorban ezt adja elő, ennek igazságáról próbálja meggyőzni a hallgatót. Ám számomra szimpatikusabb lenne, ha az oktató, miután előadta a főáram szellemében készült tankönyvben megfogalmazott álláspontot, rögtön utána, akár még ugyanabban az előadásban hozzátenné, hogy komoly ellenérvek és kételyek vannak a korábban elhangzottakhoz képest. Szükség lenne arra, hogy a tanár ne csak az ajánlott irodalomban szerepeltesse, hanem még az órán próbálja meg *meggyőzően* kifejteni az ellenfél álláspontját. Elmondhatná azt, hogy a maga részéről jobban hisz A-nak,

mint *B*-nek, mégis megpróbálja érthetően elmondani, hogy *B* érvelésének is van logikája. Ha igazán nagyvonalú, akkor azt is elismerheti, hogy *B* véleménye bizonyos szempontból nagyon új és eredeti.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy egy főárami folyóiratban megjelenő minden egyes tanulmány tartalmaz valami kicsi újat a már korábbi tudásállományhoz képest: még a PhD-fokozat megszerzéséhez is kötelező a hallgatónak bizonyítania, hogy valami újat alkotott. Például a már meglévő modell eddig csak n számú dimenzióban volt igaz, de most már $n + 1$ számú dimenzióban igaz. Ez *kis* innováció. Hasonlóképpen, *kis* innováció, ha a PhD-re pályázó diák bebizonyítja egy restriktív feltételezésről, hogy lehet kissé kevésbé restriktív is. Az én szememben magasabb rangja van a *nagy* elméleti innovációnak. Ezek megalkotásához sokkal több tehetség és kritikai készség kell.

Szűrőpróbaszerű ismereteim alapján a magyarországi tudományos szellem nem eléggé nevel kétkedésre és kritikára. Komoly mulasztása, hogy nem ismerteti a kritikákat, és nem ajánl nyomatékosan kritikai, főáramon kívüli műveket.

Szakember vagy politikus

Meglehetősen gyakran hallom a következő kifejezést kollégáktól: „Én csak szakmai kérdésekkel foglalkozom. Távol tartom magam a politikától!” Ha valaki ezt őszintén így gondolja, abban nem találok semmi elítélendőt. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ezt az álláspontot érezze magához közel; ettől még komoly szakmai teljesítményeket érhet el.

Az igazi kérdés az, hogy vajon a valóságban mennyire lehetséges pusztán szakembernek lennünk, anélkül hogy közben politikussá válnánk? Erre nincs általános válasz. Ez egyszerre függ a szakmától, annak aldiszciplínájától és a közgazdaszt körülvevő társadalmi, politikai külső helyzetétől. Például elképzelhető, hogy valaki az ökonometria valamely konkrét problémájára szakosodott, és azon belül, mondjuk, az időszerelemzés metodikai kérdéseire koncentrált. Vagy vegyük például a mikroökonómia egy konkrét részkérdését, az árutőzsdén kialakuló árak tanulmányozását. Ezekben az esetekben hihetetlen mennyiségű adat feldolgozása lehetséges, a kutatási eredményeinket be lehet mutatni teljesen politikamentesen.

Elég korlátozott azoknak a kutatási területeknek a száma, amelyek teljesen politikamentesek. Ilyen területet az a kutató választ, aki a lelkiállapota szerint irtózik a politikától. Ez teljesen helyénvaló viselkedés lehet addig, amíg nyugodt az élet körülötte. Ha én lennék a kollégája – vagy akár a felettese –, akkor tapintatból nem rángatnám be a közéletbe.

Sokan vannak azonban, akik nem ennyire végletesek. A jelen kategorizálásban az olyan kutatókra gondolok, akik képesek két rekeszre kettéválasztani mind az agyukat, mind a konkrét cselekedeteiket. Az egyik rekeszben belegubódnak a szakmájába mint kutató és oktató, míg a másik rekeszben az előbbitől *függetlenül* képes aktív lenni a közéletben, közreműködik ilyen vagy olyan politikai mozgalomban, felszólal gyűléseken, esetleg tüntetéseken is részt vesz.

A mi mesterségünk, a közgazdaság-tudomány esetén tudomásul kell venni, hogy ez politikaközeli tudomány. A biokémia nem az. Nem véletlen, hogy az ősidőkben úgy is hívták a mi szakmánkat, hogy politikai gazdaságtan. Nemcsak Marx, hanem más klasszikus szerzők is, például Smith és Ricardo is, ilyen címmel publikálták műveiket. Annak ellenére, hogy a közgazdaságtan politikaközeli tudomány, erőlködés révén, már-már természetellenes módon mégis ki lehet hasítani politikamentes részkérdéseket, de a legtöbb közgazdasági kutatási téma esetén egyszerűen illúziónak tekinthető a politikamentesség. Vegyünk például egy olyan témát magában foglaló tantárgyat, mint a makroökonómia! Esetleg, ha teljesen elvontan adják elő, akkor mentes lehet a politikától. Szerintem azonban a makroökonómiát úgy kellene tanítani minden magyar egyetemen, hogy minden komoly állítást időszerű magyar példával illusztrálnak az oktatók. A makroökonómiai oktatásban szerepelnie kellene olyan kérdéseknek, mint a munkanélküliség, a monetáris, árfolyam- és fiskális politika. Be lehet mutatni egy-egy modellt értéksemlegesen, de a modell gyakorlati működésének ábrázolása során szinte elkerülhetetlenül rá kell mutatnunk arra, hogy a döntés mennyire politikai jellegű. Nem helyes kitérni a modellek alkalmazása során felmerülő mindenkori aktuális gyakorlati vonatkozások elől. Keynes a makroökonómiai megközelítést nem azért találta ki, hogy azokról tudományos folyóiratokban vita folyjék, hanem éppen azért, hogy hatást lehessen kifejteni a gazdasági gyakorlatra.

Minden egyes kormánynak vannak makroökonómiai cselekedetei, s ezekkel nem mindenki ért egyet. Szabad, demokratikus amerikai egyetemeken, ha a tanár egyetért a kormány makroökonómiai döntéseivel, akkor vállalja őket, ha pedig kritikusan szemléli e döntéseket, akkor ütközteti őket a személyes álláspontjával.

Elnézést, hogy megint a Harvard Egyetemről hozok példát, de azt ismerem a legjobban, mert hosszú éveken keresztül láttam közletről és belülről. Az ottani egyik izgalmas makroökonómiai kurzuson két tanár volt jelen, egyikükről köztudott volt, hogy a republikánus párti, a másíkukról pedig, hogy a demokrata párti állásponttal szimpatizált inkább, sőt netalán az elnök gazdasági tanácsadói voltak életük valamelyik szakaszában. Amikor például az infláció és a munkanélküliség közötti összefüggések lehetséges értelmezései kerültek szóba, akkor a diákok jelenlétében ismertették az egymáséval sokszor ütköző álláspontjukat.

Nem tartom helyesnek, hogy Magyarországon a közgazdaságtan tanára az egyetemi órán meg se említse azt, hogy mit tartalmaz a Matolcsy-féle unortodox elmélet, és mi az unortodox gyakorlat. Tudom, hogy a Corvinuson van külön jegybanki tanszék, amely ezt oktatja, de én most nem erről a tanszékről beszélek. A Matolcsy-féle hatás nemcsak a Fővám téren terjed, hanem az egész országban.

Vajon beszélnek-e az egyetemi oktatók arról, hogy a Matolcsy-féle nézet egybeesik-e valamelyik más iskola álláspontjával? Vagy keveréke lenne-e többféle iskola tanításainak? Elképzelhető, hogy ez valami teljesen eredeti és gyökeresen új? Ha igen, akkor mennyire és miben új? Vagy ez inkább egy zavaros gondolati világ? Ezt végig kellene elemezni. Az oktátónak magának kellene ezt kutatnia, vagy hivatkoznia kellene az erről szóló szakszerű, tudományos igényű elemzésekre. Lehet, hogy nem vettem észre, de nemigen találtam a témához illő komolyságú elemzést, amely a Matolcsy-féle

unortodoxiát szakmailag és elméletileg mélyen boncolta volna. Nem annak kritikus elemzésére gondolok, hogy a magyar jegybank milyen monetáris politikát folytat Matolcsy elnöksége alatt; persze erre is szükség van, és erről a témáról készültek figyelemre méltó tanulmányok. Amit hiányolok az oktatásból, az a Matolcsy-féle elmélet elhelyezése az elméletek osztályozásában és a Matolcsy-féle gyakorlat elhelyezése a monetáris politika osztályozásában. Továbbá a tanítás során ki kellene mutatni, hogy valamelyik közgazdasági álláspontnak vagy irányzatnak van-e politikai tartalma. Ha igen, megvalósítása milyen következményekkel jár. Kézenfekvő illusztráció lenne a magyarországi oktatásban azt vizsgálni, hogy a Matolcsy-féle monetáris politikának milyen rövid és hosszú távú következményei vannak.

Engem az érdekelne, hogy a Matolcsy-féle állítólág elméleti unortodoxia hol helyezkedik el a szakmában, miben áll az unortodoxiája? Továbbá gazdaságpolitikai szempontból mennyire és miben unortodox? Fanyalgó, lenéző elutasítások elég gyakoriak, de alig-alig lelhetünk komoly elemzésre és kritikára. A hallgatóságból sokan mosolyognak ezen, de a sírást helyénvalóbbnak tartanám. Tragikus és elszomorító, de nem látom, hogy oktatók és kutatók komolyan foglalkoznának ennek a kérdésnek a vizsgálatával. Nem vagy alig születnek ilyen témájú elemzések. Az előbb a főárammal szembeni bátorság hiányát kifogásoltam, de a Matolcsy-féle unortodox elméleti és gazdaságpolitikai mixtura elemzéséhez és kutatásához nem kell különösebb bátorság. Ez legitim téma.

Szabad-e politikát vinni az oktatásba? Társadalomtudományban szerintem ez irreális kérdés, mert ezen a területen a politika igazából *megkerülhetetlen*. Szinte minden kifejezésnek politikai töltete van. Vegyük például a *munkanélküliség* kifejezést, amelynek a pusztá szigorú meghatározása is politikai töltetű.

Ha abból indulok ki, hogy mit nevezünk közgazdaságtannak a legtradicionálisabb, leginkább főáramú megközelítésben, akkor szokás szerint a szűkös erőforrások allokációjának a logikájaként írják le. Az erőforrások allokációja olyan döntésekhez kapcsolódik, amelyeket sokféle tényező motivál. Ezek között szinte megkerülhetetlenek az etikai megfontolások. Hogyan kell allokálni a közpénzt? Mennyire kell odafigyelni az esélyegyenlőség minél erőteljesebb javítására? Mennyi erőforrást kell allokálni a szegények szenvedéseinek enyhítésére? Vagy éppen mennyit a titkos rendőrségre? Hogyan, kiktől kell összeszedni az ehhez szükséges közpénzt? Mi legyen a közteher-vállalás eloszlása? Ezeket nem lehet tanítani politikai töltet nélkül.

Vagy gondoljunk egy látszólag politikamentes területre, a bankok működésére. Ha egy nagybank összeomlik: mit tegyen az állam? Dobjon-e mentőkötelet, vagy hagyja, hadd pusztuljon? Mit tegyen az állam a válságok megelőzésére, és ha mégis kitértek, a kezelésükre? Ez is messzemenően politikai kérdés.

Lehet szántszándékkal megkerülni a politikát. Vagy azért, mert valaki – szerintem hibásan – azt hiszi, hogy megkerülhető. Vagy azért, mert lapulni akar. Ezt tudomásul veszem, ehhez mindenkinek joga van, nem érzem erkölcsileg mélyen elítélendőnek, de a saját értékrendem szerint nem tudom respektálni ezt a viselkedést. Természetesen nem mennék el addig, hogy nyilvánosság előtt név szerint bíráljak valakit ezért a lapulásért. A mai Magyarországon ráadásul ahhoz nem kell bátorság, hogy valaki a tudomány határain belül nyíltan beszéljen olyan

kérdésekről, amelyekre céloztam. Szerintem még erős elnyomatás idején is bele lehet csempészni politikai üzeneteket az anyagba.

*Párt*politikát nem helyes bevinni az egyetem falai közé. Nem helyes tanítás közben agitálni X párt mellett és Y párt ellen. Ezt nem tenném, erre nemcsak hogy nem beszélnék rá senkit, hanem erélyesen visszatartanám ettől. De nem helyes mellőzni a politikai eszmékről, politikai ügyekről szóló politikai töltetű ügyeket. Nem tartom helyesnek, ha a tanár közli a diákjaival, kire fog szavazni, mert az nem tartozik a hallgatókra. De korrektnek tartom, hogy ha politikai és etikai vonatkozású témákra kerül sor, akkor a diszkusszió keretében ő is megosztja azt, hogy milyen eszmékben hisz, mit vall saját politikai filozófiájaként, milyen az értékrendje, de el kell mondania azt is, hogy milyen más értékrendek léteznek.

Az előadásomban nem a „tutit” akarom megmondani, a célom a dilemmák ábrázolása, annak bemutatása, hogy milyen gondolati sémák húzódnak egy-egy kérdés mögött.

Több olyan közgazdasági téma van a kutatásban és az oktatásban, amelyek ezekhez a problémákhoz kapcsolódnak. Szememben tiszteletre méltóbb az, aki ezeket *is* felvállalja. Fontos az „is” szócska. Nem várható el – pedagógiaileg sem célszerű – minden tantárgyban csak ilyen kérdésekre koncentrálni. De jónak látnám, ha a tanításban és a kutatásokban méltóbb helyet kapnának az ilyesféle, politikai vonatkozású kérdések.

Mindenki maga döntse el, hogy ezeket hogyan tudja beilleszteni a saját értékrendjébe.

Toleráns, elfogadó vagyok más értékrendekkel, nézetekkel szemben, de van, amiiben nem ismerek toleranciát. Nyíltan vállalom, hogy számomra elfogadhatatlan a rasszizmus minden változata, a nőket megalázó és elnyomó helyzetek kialakításának pártolása, a szegénység megvetése, az emberi szenvedés iránti közömbösség. Elfogadhatatlannak tartom azt az álláspontot, amely szerint „a szegények tehetők felelőssé a saját helyzetükért”, „mindenki annyit ér, amennyije van”. Ezeket a nézeteket nemcsak szélsőséges, hanem már mérsékelt formában sem tudom tolerálni. Ugyanígy a mérsékelt cigányozás, a burkolt zsidózás is elfogadhatatlan számomra.

Szerintem ezeket a politikailag nyitott kérdéseket ki-ki magában gondolja végig, gondolja át, hogy ő mit akar velük csinálni. Nagy ívben elkerüli? Itt-ott, ahol nem sokan hallják, esetleg megszólal? Felvállalja, s esetleg erőforrásainak egy komolyabb részét ezekre a kérdésekre fordítja? Ezek alternatív magatartásformák, olyan választások, amelyek során mindenki önmagára van utalva. Noha sokan bírálják másokat akár szemtől szembe, akár a háta mögött. Természetes és jól ismert jelenség, amikor emberek összejönnek, hogy kibeszéljék a kollégákat, megbeszélnek, mit gondolok én a másiról, te mit gondolsz róla.

Ebben a kérdésben én *ugyanazt* a mércét használnám magammal szemben, mint amelyet másokkal szemben is. Nem illik más mércével mérni mást, mint amivel az ember önmagát méri. Nincs olyan magatartás, amelyet egyszerűen jónak vagy rossznak lehetne mondani. Ez nem bináris választás, hogy vagy jó, vagy rossz, hiszen ennél sokkal árnyaltabb ítélezések léteznek. Van számomra elfogadhatatlan alternatíva. A nővérem használt egy kifejezést bizonyos cselekmények elkövetőire: szemétláda. Ez globális ítélet volt, aki a szemétládaiban van, azzal már nem is érdemes beszélni. De ha nem szemétláda az illető, akkor az ő cselekményeinek a megítélésében én nem

egyetlen mércét használnék. A cselekmény minden fokozatánál mérlegelnem kell, hogy milyen kockázattal jár az adott cselekvés. Több tiszteletet adok annak, aki nehéz helyzetben kockáztat. Tehát mérlegelni kell, hogy kinek mit jelent, hogy az állásából kiteszik. Nem ugyanazt jelenti, ha valaki közvetlenül a nyugdíj előtt áll, vagy esetleg azt kockáztatja, hogy a nyugdíjáig eljusson. Minél keményebb a diktatúra vagy az elnyomás más műfaja, annál keményebb lehet a megtorlás. Egyik barátom, Litván György egy kommunista pártgyűlésen jelentette ki, nemcsak mindenki, hanem maga az érintett füle hallatára is, hogy „Rákosi Mátyás mondjon le!”⁵ Ez olyan kockázat volt akkor, amihez nehéz hasonlót találni, bárki bármit mond.

Az esetleges tisztelet másik mérlegelendő foka a hatásosság. Ha valaki elmond valamit, s azt három ember hallja, azért is tisztelet jár, de ha olyan formában fejezi ki a gondolatait, hogy az sokakra lehet hatással, annak mélyebb tisztelettel adózom.

Tanácsadás

Közgazdászoktól igen gyakran kérnek tanácsot, vagy sokan közülük önként jelentkeznek tanácsadási szándékkal, például abban a formában, hogy egy-egy konkrét problémát elemző tanulmányuk végén önálló alfejezetben fejtik ki, hogy milyen gyakorlati hatása lehet a vizsgált kérdésnek. Ennek az alfejezetnek angolul gyakran *Policy implications* a címe. Sok szerző szinte kötelességének érzi, hogy legyen ilyen kitekintő rész a tanulmányában.

Ezeket a *policy implicationseket* nagyon át kell gondolni. Köztudomású, hogy a „policy” szó nem azonos a „politika” szóval, hanem szakpolitikát jelent, de a magyar hétköznapi nyelvben ez a kettő összemosódik. A tanulmány *policy implicatióne* lehet politikamentes abban az értelemben, hogy semmi köze a politikai arénában folyó küzdelemhez, a pártok versengéséhez (például a vállalat üzletpolitikája a készletfeltöltésben vagy az árengedményekben).

Ám a kutatásnak igen sokszor igenis van politikai töltete. És akkor visszajutottunk az előző pont témájához: a politikamentességhez. Sok esetben illúzió, hogy „én csak egy szaktémáról írtam”, abban adtam tanácsot. Olvassuk el újra a saját dolgozatunkban vagy másokéban, amelyek megérdemelnék az újraolvasást: valóban politika-mentesek-e? Vagy van bennük politikai tartalmú üzenet (esetleg nem a záró következtetésekben vagy a *Policy implication* alfejezetben, hanem az írás egészében)? Ha igen: tényleg ezt akartuk üzenni? És ha igen, nem lehetett volna-e ennél világosabban, érthetőbben üzenni?

Tudatosan nem vállalunk nagyobb kockázatot? Vagy ösztönösen próbáljuk elkerülni a nagy, sőt a kicsi kockázatot is?

Külön etikai probléma, ha a közgazdász kutatót kormányzati szerv, párt vagy pártcsoport, esetleg politikai mozgalom kéri fel tanácsadásra. Vagy ingyenes szolgálatra, vagy éppen díjazás ellenében, tehát még anyagi szempontok is közrejátszanak a tanácsadásra felkért kolléga döntésében.

⁵ <https://tte.hu/lemondasra-8222-szolitotta-fel-8221-litvan-gyorgy-rakosi-matyast>.

Az egyik ismert válasz: nekem csak az a fontos, hogy a tanács, amit adok, jó legyen, „szakmailag” korrekt legyen – akkor nyugodtan alszom, akárki is kért fel. Szerintem ez elfogadhatatlan kibúvó. Igenis perdöntő a felkérés elfogadásakor: ki kéri fel, ki a tanácsadás címzettje, és ez szerintem etikai és politikai dilemmához vezet el bennünket.

A dilemma nagyszerű művészi leírása egy második világháborús történet, a Híd a Kwai folyón címen megjelent könyv (*Boullé* [1966]), valamint a könyvből készült híres film. A második világháború közepén játszódik a történet, ahol japán katonának méltánytalanul bánnak az angol hadifoglyokkal őrzésük során. Az angol hadifoglyoknak van egy vezetőjük a legmagasabb rangú tiszt személyében, aki elmegy a japán parancsnokhoz, s a foglyok nevében tiltakozik. A táborparancsnok hajlandó javítani a bánásmódon, ugyanakkor utasítja a foglyokat, hogy építsenek egy hidat a Kwai folyón, amelyen fontos vasútvonal vezetne át. Az építkezést vezető angol alezredes szerelmes a munkájába, mérnöki tökélyvel felépíti a hidat, hiszen ha már egyszer ő hidat épít, akkor az a híd legyen igazán stabil. Az építkezéssel párhuzamosan ugyanebben a táborban illegális szervezkedés folyik azzal a céllal, hogy a hidat robbantsák fel, mert ha elkészül, annak stratégiai jelentősége lenne, és javítaná a japánok győzelmi esélyeit. A szakember az utolsó pillanatig nem tud elszakadni attól a gondolattól, hogy jónak kell lennie az ő kezéből születő hídnak. A megbízó dolga, hogy eldöntse, mire használja fel. Ez kiélezett példa: háború, élet és halál. De éppen a kiélezett példa ad ösztönzést a dilemma átgondolására. Kinek használ, ha én most legjobb tudásom szerint tanácsot adok? Milyen ügynek használ, és melyiknek árt? Mekkora kockázatot vállalok a szolgálat megtagadásával? Megéri-e ezt a kockázatot? És hogyan hat az én magatartásom a másokéra?

Befejezés – a gondolat erejével?

Mennyire hatnak a munkáim? Szándékos a kérdőjel „A gondolat erejével” után. Tegyük fel, hogy sikerült jól megfogalmaznom a gondolataimat. Ezek kire és hogyan hatottak, kinek segítettek? Ezeket a kérdéseket rendszeresen fel kell tennie magának annak, aki lelkiismeretesen foglalkozik a közgazdaság-tudománnyal. Mindenkit biztatnék, hogy gyötrődje át ezeket a kérdéseket saját magával a saját értékrendje szerint. Nekem arra van kényszerem, hogy ilyesféle cselekvési formákat válasszak. Megértem, hogy másvalaki másként reagál hasonló kihívásokra. Ezt ki-ki maga döntse el! Bizonyára nem vagyok egyedül. Van, aki könnyebben viseli. Esetleg nem törődik vele. Én próbálom magamat is rábeszélni az utólagos kritikai öngyöttrés abbahagyására – mégis folytatom. Mert ez belső szükséglet. Ha netán másokat is hasonló kétértelműségek gyötörnek, őket is ugyanerre az önelemzésre beszélném rá.

Ami engem illet, ezeket a kérdéseket gyakran fel szoktam tenni magamnak. Amikor utólag elemezve is megmaradok korábbi álláspontom mellett, akkor felteszem a kérdést: vajon mekkora hatást gyakoroltak a munkáim. A sokszor használt példabeszéddel szólva: a pohár félig üres, félig pedig tele. Amiért ez foglalkoztat, az nem a telhetetlen sikerre vágyás. Nem hiúsági kérdés. Nem hivatkozásokat

gyűjtök, nem vagyok már versenyben sem rangért, sem előléptetésért. Amit mégis szívesen látnék, az az erősebb hatás. Több kolléga, barát azzal kíván megnyugtatni, hogy lássam meg a félig tele poharat. Engem azonban, nem tagadom, elszomorít az, hogy a pohár félig üres. Az elért hatással részben elégedetlen vagyok. Ha rákérdezek, igenis kiderül: kevesen olvasták el alaposan a munkáimat. A fiatal generáció kezébe szinte egyáltalán nem kerül.

Ez részben univerzális jelenséggel magyarázható, ugyanis ma már a könyveket sokkal ritkábban olvassák. De még folyóiratcikkeket sem olvasnak, azok sem, akiktől ez kötelezően elvárható lenne: a közvélemény-formálók, *public intellectuak*, politikai tanácsadók. Sokszor érzem azt, hogy falra hányt borsó, amit írok.

Örülök, hogy eljötték az előadásomra. Nagy megtiszteltetés ez a mai meghívás. Köszönöm, hogy meghallgattak!

Hivatkozás

- BERLIN, I. [1953]: *The Hedgehog and the Fox*. Weidenfeld & Nicolson. London.
- BOULLE, P. [1966]: *Híd a Kwai folyón*. Európa, Budapest.
- DORFMAN, R.–SAMUELSON, P. A.–SOLOW, R. M. [1958]: *Linear Programming and Economic Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- ESZE ZSUZSA [1956]: Egy kandidátusi értekezés vitája. *Közgazdasági Szemle*, 3. évf. 11–12. sz. 1483–1495. o.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2005]: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2010]: Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között. *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 1. sz. 1–36. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1962]: *Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms*. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [1965]: *Two-Level Planning*. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- LAKATOS IMRE [1978]: *The Methodology of Scientific Research Programmes*. *Philosophical Papers*, Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- SAMUELSON, P. A. [1947]: *Foundations of Economic Analysis*. Harvard University Press, Cambridge.